

שד"ל בראי דורנו

מאת פרופ' שמואל ק. מירסקי

שני יובלות ועוד שנה עברו מיום שנפטר שד"ל לבית עולמו. ואם זיהו חכמינו ז"ל את המלים עולם ויובל, הרי שני יובלות אלה ראו עולם בנוי חרב וחרור ונבנה עד שנדמה כאילו קיפלו שני יובלות אלה כמה עולמות. זכרים שכתבו ונאמרו בימיו של שד"ל היו צריכים מעתה להיראות כישנים ומיושנים בדורנו. ולא כן. קורא אדם בכתביו ונדמה לו כאילו היום נכתבו. זה כיצד? מפני שאף על פי ששד"ל בן דורו היה ומעורה ברקע התרבות שממנו צמח. עיניו ולבו היו לדור יבוא. עת השכלתנות היתירה של זמנו עתידה לחזור ולהיחשב כסכלתנות והתחאות המקובלות בין בני דורו ישונו להיחשב לספקות.

כך כותב שד"ל במכתבו לשי"ר מיום ח' בכסליו תקצ"ג (אגרות שד"ל עמ' 234): „ידעתי כי מלחמה קשה יש לי להלחם, כי רוח הדור עומד לנגדי, ובפרט באשכנז שהחוקרים ראציאנאליסטען הסכימו פה אחד כי אין גבואה אין תורה מן השמים, אחריהם החלו להתפתות גם חכמי ישראל (חכמים בשתוף השם) כמו... [הכונה לרייטל צונץ, ר' מכתבו אליו מעיוה"כ תרכ"ב, שם עמ' 1377-1378] אמנם ידעתי ג"כ כי רוח הדור אפשר להשתנות, ולמודי היושר המועילים להצלחת האדם והחברה המה יעמודו, ויראת האלהים דבר טוב לאדם ולחברה, ובלעדיו לא יצליחו ולא יאושרו בארץ לא זה ולא זאת. ואני מימי ילדותי הלואה כבר הסכמתי לבבי שלא לנטות מדרכי בעבוד הדוד ושלא לעבוד עבודתי למען אמצא חן בעיניו ויכבדני בחיי, אך למען הועיל לו, או לדור אחרון ויכרכוני הדורות הרחוקים“.

בעיני רוחו ראה שד"ל את דורנו השואף אל על ומתעלם מן הסמוך לו; רוקד כנגד הירח שאינו יכול לנגוע בו כשלכו מלא פחד מאויבים שלא יגעו בו לרעה. „מתי נראו בעולם מציאות גדולות כאשר בדור הזה“, שואל שד"ל בהקדמה השניה ל„יסודי התורה“ וממשיך: „האם אחרי כל אלה נתמעטו המלחמות, הרציחות, הנגבות, העניות והדלות והתחלואים, ההקנאה והשנאה, הנאנחים והנאנקים והמתים בלא עתם? ואם יאמר לי אדם: אתה אם כן מואס ההשכלה ושונא החכמה, אשיבהו: מתחלת ילדותי ועד הנה אהבתי החקירה וההתבוננות, למען מצוא את האמת ולהבין הצעלם ולהכיר השקר והטעות, ומן בקשת האמת לא יחדל לבבי מימי, אך מימי לא אהבתי ולא אהב ההשכלה בעבוד תועלתי וכדי להרבות טובתי והצלחתי, כי האמנתי האמין, כי אין חכמה ואין תבונה ואין עצה שיהיה בכחן להציל האדם מכל צרה וצוקה ולתת לו הצלחה קיימת“.

שד"ל ידע כי מטרתן של הדרישה החקירה המדעית אחת היא, לגלות את האמת, ללא כל מגמה וללא כל הנחה סובייקטיבית מוקדמת. ולפיכך, כשהקדיש את עצמו לחקר הלשונות העברית והארמית המקרא הניח וניסח במבואו לפירושו על ישעיהו עשרה יסודות שעליהם בנה את פירושו לספר זה כלספרים אחרים של התנ"ך שעסק בהם. שלשת היסודות הראשונים דנים בדברים שבאמונת הלב

ושייכים לתחום המיתמסי שהם לא אל-טבעיים כי אם על-טבעיים, ואילו שאר שבעת היסודות קובעים כללים בחקר המקרא שנקט בהם, ובלעדיהם לא תיתכן כל חקירת אמת. היסוד הרביעי הוא, שהתהיה תכלית מגמתנו להבין אמתת כונת הכתובים ולא תהיה בחדרי לבנו תשוקה למצוא בספרי הקדש סיוע חיזוק לאמונות וסברות שבאו לנו ממקום אחר, בין שיהיו סברות פילוסופיות או אמונות תורניות מקובלות באומה". "המדה הזאת" הוא אומר "מציאותה יקר מאד במפרשים, היא נמצאת במדרגה רמה ברשיי ד"ל ובבן בתו רש"ם, שעם היותם דבקים בלב שלם בדברי רד"ל, לא נמנעו לפרש הכתובים לפי פשוטם". הוא מדגים כלל זה בדוגמאות אחדות ויש להוסיף עליהן פי כמה (עיי' מאמרי "פרשנות המקרא בספרות התנאים", פרקים, כרך ב, עמ' 9-43; שם כרך ג, י"ג המידות שהתורה נדרשת בהן ופרשנות המקרא, עמ' 13-15):

"היסוד החמישי הוא לצאת ממקומו ומזמנו, ולהביא עצמו בזמן הכותבים ובמקומם, זה דאי לא יתכן לנו לעשותו בשלמות, אבל קצת מזה אפשר ואפשר, ועל הכל צריך שלא יתבוין המפרש למצוא חן בעיני אנשי דורו ולקנות לעצמו תהלה וסכוד, ולמצוא לספריו קונים רבים; כי זה יביאנו (גם בלי שתהיה זאת כונתו ובלי שיחדל לאהוב האמת) לסלף דברי הקדמונים ולקרבם למנהגי האחרונים". ביסוד הששי הוא עומד על הצורך להיות רגיל מנעודיו בלשון העברית כדי להבין כל ניב וכל ביטוי על בודיו ואמתו ולא להסתפק בלימוד הלשון העברית עם לשונות אחרות. ביסוד השביעי הוא מבאר את חשיבותה של ידיעת טעמי המקראות כדי לחוש את כונת הפסוקים, וביסוד השמיני הוא דורש מן הבא לפרש את החלק השירי שבמקרא שיהיה בעצמו בעל נפש פיוטית. ביסוד התשיעי הוא עומד על הצורך להבין את המקומות שבהם נטו בעלי הטעמים והמתרגמים מעיקר משמעות הכתוב. וביסוד העשירי הוא עומד על שינוי הכתב הקדום לזה שבידינו הנקרא אשורי (בו דן כמיוחד במאמרו "הכתב העברי", מחקרי היהדות, ח"ב עמ' 120-134) וכמה מחידושויו המקוריים בנויים על יסוד זה. על שלשת היסודות האחרונים האלה והשתמשותו של שד"ל בהם בפירושי פסוקים קשים בישעיהו, עמד מקרוב אריה רובינשטיין במאמרו "הערות לפרושי שד"ל לישעיהו לאוד מגילה א של ישעיהו של מזכר יהודה" (מלילה, ה, עמ' 31-43), ומצא שבכמה דברים קלע שד"ל אל האמת והברכה רבה צפונה לחקר השתלשלות נוסח המסורה בטכניקה שנקט בה". על כגון זה בודאי יש לקרוא את הפסוק "סוד ה' ליראיו".

רבים ניסו לבאר כיצד עלה בידו למזג בנפשו תורה ומדע, אמת ואמונה, קלחור ולחבור ראו בו רומנטיקן, וכבר עירערו דעה זו ופירכוה מעיקרה ד"ר יוסף א. הלר במאמרו "עיקרי תורתו של שמואל דוד לוצאטר" (מלילה III-IV, עמ' 276-288), ותלמידי הנעלה ד"ר נח ה. רחנבלום במאמרו "האסכולה הרציונאליסטית המתונה והשפעתה על החוקר המאמין שד"ל" (סורא, ב, עמ' 181-205) ונטינות שד"ל למצוא שביל הזהב ביהדות" (תלפיות, כרך ח, חוב' א"ב, עמ' 151-179) ובספרו באנגלית ("לוצאטרס עטהיקא-פסיכולוגיקל אינטרפריטישן אף דזשודאיזם", ישיבה אוניברסיטה, ג'ויורןק תשכ"ה).

שד"ל הכיר בשלטון השכל אבל התנגד לשלטון בלתי מוגבל שאינו יודע רחם, ומתאמר להעלות פועלי ארץ למדריגות אדם העליון. כח המחשבה הוא חצי האדם ולא כולו, כותב שד"ל במאמרו „נגד שפינוחה“ (נדפס בהקדמה ל„המשתדל“, וב„מחקרי היהדות“, ח"ב, מעמ' 198): „האיש הזה (שפינוחה) אמר בפה מלא כי הזמלה והחנינה היא נחלת פתאים חולשת נשים, וכי האיש החכם ראוי לו שלא יתנהג רק אחרי השכל, וראוי להשתדל שלא יהמו מעיו לשום דבר ולא תחוס עינו ולא יחמולי. במחשבה זו יש משום התעלמות מן האמת וסכנה לקיום העולם, ולפיכך העמיד שד"ל את כל התורה והמצוה במאמרו „יסודי התורה“ על הזמלה. ובהקדמה הראשונה למאמר זה הוא כותב: „אשרי הגבר אשר תיסרנו יה ומתורתך תלמדנו, בכל לבבי אברך את ה', אשר משך כמה שנים הכביד ידו עלי, וביד חזקה הבדילני מן התרעים הנפתים אחרי כחם ועוצם ידם ושוכחים הכח העליון, אשר כל כחותינו בידו כחומר ביד היוצר. המה ישאו קולם ירונו בגאונם: בכח ידינו עשינו ובחכמתנו כי נבוננו, ונסיר גבולות קדמונים, ונחדש יום יום פליאת חכמה, ונשעבד תחת ידינו הטבע וכל כחותיו, הראשונים כחמורים ואנו כבני אדם: כי לכך נוצרנו, להשלים את שכלינו, וכל המרבה להשכיל הרי זה משובח, ולפי שכלו האדם מושגת, ואחר השכל נמשכת ההשגחה (מורה, חלק ג' פרק י"ח) ולפי רוב השכל כן תרבה ההצלחה, ובברכה מה הוא אומר: ויהי דוד לכל דרכיו משכיל וה' עמו (הלכות דעות פרק ה). זו היא החכמה האנושית אשר ירשנו אותה מחכמי אטיני, ואני קראתי שמה אטיזיסמוס. ומי יודע אם גם אני לא הייתי נפתה אחריה, לולא המגעים אשר עברו על ראשי. המה הראוני באצבע, כי שוא חכמת אדם, ובסתונו בשכלנו להצליח את דרכנו משענת קנה רצון הוא, ולא נשאר לנו תקות טובה, זולתי בתענוג מעשה הטוב והחסד והאהבה, כי הנאת בקשת טובת רעינו ותענוג אהבת זולתנו, אין דבר שיחטפם מידנו“.

ואמנם יש בתולדות חייו הכתובים בידי עצמו ואלו המצהירים מבין שורות אגרותיו (ראה פרקי חיים לד"ר מ. א. שולואס, תלפיות, כרך ה', חוב' א"ב מעמ' 1 ואילך ותולדות שד"ל ליהודה האורחי, מלילה v, מעמ' 223) הביאור הטוב ביותר לנפשו של שד"ל הכואבת את כאב דורו שלא ראה את הגולה, רק דורנו שראה וטעם את פרים המר של הפרחים הפילוסופיים שהשתעשעו בהם בני דור ההשכלה ראה ומבין השתדלותו של שד"ל להסיר את לב בני דורו גם מטובי חכמי ספרד שמגפן יוח גפנם.

ותנגדותו של שד"ל לחכמי ספרד וביחוד להראב"ע הערצתו את רבני צרפת כרש"י והרשב"ם לא היתה מובנת לחכמי דורו. שייך כתב אליו (אגרות שייך עמ' 19): „על אודות הראב"ע ז"ל תפארת עמנו הנני בא אליך עתה, כי רק על כבודי אוכל למחול ולא על כבוד גבר נשגב הלזה — — מי אנכי וגם מי אתה לפני הר הגדול הזה, לא לבד בחכמה רבתי ובידיעות נשגבות בכל ענין, אך גם בכל מדת ישרות אשר בהן ימצאו בעליהן חן ושכל טוב בעיני אלקים ואדם? בכל אלה כחגבים הגנו בעיני מול הענק הגבוה הלזה, הוא ממשיך להוכיח את שד"ל על יחסו הקל להראב"ע. אבל שד"ל לא בגדולת הראב"ע נסתפק כי אם

לשיטתו התנגד, על דברו בלשון חידות ורמזים ועל הסתירו לפעמים את האמת שבלב. אחת היא דרכי אשר החזקתי בה מנעורי ולא ארסה, והיא לרדוף אחר התושיה (רעאליטעט) ולא אחר הצל, ומאז מנעורי ראיתי רוב העולם רודפים אחר הצל והמדומה ועוזבים היש והממש" (אגרות שד"ל עמ' 244). ושוב: "ידעתי כי יש מגדילים מעלת הראביע על רש"י, להיותו רודף אחר המחקר החפשי, ולא היה כרש"י זכק מכל וכל באמונת אבותיו; ואמנם ראביע, הנחשוב אותו חפשי במחקרו? והלא אמונתו באצטגנינות ובסגולות המספרים מוכיחה שהיה גם הוא לפעמים מאמין בלא חקירה, ומה הפרש בין זה לזה? זה האמין לחכמי בני עמו, זה האמין לחכמי יון וישמעאל".

שיטה חדשה לא יצר שד"ל ביהדות. גם השם אברהמיזם שנתן כדי להדגיש שהתורה מתחילה באברהם ולא במשה אין בו משום חידוש. המושג "שני אלפים תורה" המתחילות מ־הגנפּש אשר עשו בחרן" (עבודה זרה ט, א; סנה' צו, א) ולא ממתן תורה, מעיד על כך. כנור נעים היה לשירת התורה בדור ההשכלה, הזרקות לא היו בסגנונו אבל חום ותום היו בו. משכיל לפי הגדרת המלה הזאת בפסוקים המובאים בהקדמתו השניה ל"יסודי התורה" היה. ועל כגון זה אמר דניאל: "והמשכילים יזהירו כוזהר הרקיע ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד". מכאן הענין הרב שיש למצוא ברובי תורתו גם, ואולי דווקא, לאחזר שזרח עליו אור הנצח.